

DIRK J. DE VRIES

**GEZICHTEN
op gevels
van huizen
1400-1700**

W BOOKS

Inhoud

- 1 Inleiding 4**
- 2 Portretkoppen en wapenschilden op gevels (i) 9**
 - 2.1 Rentmeesterswoning, Nieuwegracht 20 Utrecht **9**
 - 2.2 Brouwerij De Handtbooch, Koornmarkt 81 Delft **11**
 - 2.3 De Cannenburch te Vaassen **13**
 - 2.4 Maarten van Rossumhuis in Zaltbommel **17**
 - 2.5 Johan van Rossumhuis, Kerkplein 16 Zaltbommel **29**
 - 2.6 Duivelshuis in Arnhem **32**
 - 2.7 Crack State in Heerenveen **39**
 - 2.8 'Twyfshoof't', Nieuwstraat 49 Leiden **43**
 - 2.9 Herengracht 7 Leiden **47**
 - 2.10 Westzijde Herengracht Leiden **48**
 - 2.11 Sleeswijk huys, Noard 5 Workum **51**
 - 2.12 Afsluiting **53**
- 3 Gebeeldhouwde en geschilderde hoofden: parallele verschijnselen 55**
 - 3.1 Beelden, busten en hoofden binnen en buiten op kerkmuren **55**
 - 3.2 De Cobos y Mendoza in de San Salvator te Úbeda (Sp) **57**
 - 3.3 De familie Scharlaken in Dordrecht **61**
 - 3.4 Coecke van Aelst in Vlaanderen **62**
 - 3.5 Hollandse en Vlaamse musicerende families **65**
 - 3.6 Resumé **71**
- 4 Standpunten en interpretaties: literatuur, parallele verschijnselen en andere koppen 73**
 - 4.1 Anonieme koppen of herkenbare gezichten in de literatuur **73**
 - 4.2 Doopsgezinde opvattingen en de praktijk van het bouwen **77**
 - 4.3 Geesten en zielen in relatie tot muuropeningen **78**
 - 4.4 Vooraanstaande opdrachtgevers en hun graftomben **83**
 - 4.5 Vergelijking tussen graven en gevels **88**
 - 4.6 Interieurdecoraties met wapens en portretten zoals op gevels **93**
 - 4.7 Schouwen in de middeleeuwen **93**
 - 4.8 Interieurs met renaissanceschouwen **96**
 - 4.9 Gekroonde hoofden op gevels **101**
 - 4.10 Engelen als begeleiders, strijders en bewakers **105**
 - 4.11 Leeuwenkoppen en dreigende maskers op gevels **107**
 - 4.12 Afsluiting van hoofdstuk 4 **109**

5	Naamgeving van mensen en huizen, wapenschilden en hoofden op gevels (II)	111
5.1	Persoons- en familienamen	111
5.2	Diepe en dwarse huizen met hun voorgevels	112
5.3	Stedelijke complexen in Arnhem en Zwolle	116
5.4	Wapengekletter rond huizen en wapenschilden	118
5.5	Familiewapens op middeleeuwse huisgevels	122
5.6	Portrethoofden op gotische gevels	123
5.7	Renaissancegevels: hoofden in medaillons en frontons op gevels uit de 15de en 16de eeuw	125
5.8	Portrethoofden op 17de-eeuwse gevels	136
5.9	Afsluiting hoofdstuk 5	145
6	Voorbeelden in Sleeswijk, Wallonië en Catalonië	147
6.1	Schloss Gottorf in Schleswig, Duitsland	147
6.2	Wallonië: voorbeelden in Huy en Namur	156
6.3	Catalonië, een stadspaleis in Barcelona	160
6.4	Vergelijking van de buitenlandse hoofden en gebouwen met die in Nederland	163
7	Slotbeschouwingen	165
7.1	Verandering van eigenaar, omgang met het pand	165
7.2	Hoofden niet langer in de mode	170
7.3	Politiek niet langer correct	171
7.4	Doorgaande 'aanwezigheid' van opdrachtgevers op jongere gevels	171
7.5	Herleving en restauratie van de hoofden op gevels	173
7.6	Slotparagraaf met betrekking tot hoofdstuk 7	177
8	Identificatie van hoofden op gevels: samenvatting en conclusies	179
8.1	Hoe huistypen en steensoorten vorm geven aan de hoofden op gevels	180
8.2	Plaats en identificatie van de hoofden op gevels en schouwen	181
8.3	Achtergrond en mode van de hoofden op gevels	184
8.4	Conclusie: identificatie, doel en betekenis van de hoofden	185
8.5	Afsluitende overwegingen en mogelijkheden	186
	Bijlage: Overzicht van de geïnventariseerde gezichten op gevels in Nederland	188
	Noten	193
	Literatuur	201
	Index	205
	Colofon	208

1 Inleiding

Levensrecht staren ze in het oneindige: de in steen vereeuwigde koppen op gevels van historische huizen. Het lijken portretten van onbekenden, maar achter de anoniem ogende gezichten zijn wel degelijk personen te identificeren. Het gaat meestal om de opdrachtgevers, de stichters, de bewoners van de huizen. De gebeeldhouwde hoofden zijn op elkaar gerichte echtparen, soms samen met hun kinderen, voorouders, soms zijn het vooraanstaande historische figuren. En hoewel in steen, en soms opzettelijk jeugdig of in een antiek kostuum gestoken, wekken de hoofden een realistische indruk.

In de kunstgeschiedenis is dikwijls aangenomen dat deze hoofden een decoratieve en/of frivole functie hadden. Een meer nauwkeurige observatie doet de vraag rijzen of ze toch persoonlijk bedoeld zijn, en daarmee identificeerbaar zijn. Deze veronderstelling is mede ingegeven door voorbeelden van huizen waarvan via archiefonderzoek bekend is wie er woonden, in combinatie met het kijken naar geschilderde portretten van de bewoners. Dat vormde het begin van een zoektocht en mondde uit in dit boek.

Gezichten, hoofden, koppen, borstbeelden, maskers, tronieën. In het hedendaagse taalgebruik hebben 'koppen' of 'tronieën' een andere connotatie dan in het verdere verleden, toen kop of tronie geen negatieve bijklank had en werd gebruikt voor wat tegenwoordig gezicht of hoofd wordt genoemd. In de context van dit boek wordt onderscheid gemaakt

tussen hoofden of koppen. Hoofden en gezichten zijn te identificeren, koppen zijn anoniem. Dat is een terugkerende vraagstelling van dit boek: zijn de in steen vereeuwigde gezichten op gevels te identificeren als hoofden, of betreft het anonieme koppen? Het voorliggende onderzoek laat zien dat ogenschijnlijk anoniem ogende koppen op gevels persoonlijke portretten (kunnen) zijn. Niet eerder werd in de (inter)nationale kunstgeschiedenis op deze schaal aandacht besteed aan de interpretatie van dit soort gezichten op gevels.

Voortbordurend op middeleeuwse tradities, lieten sommige eigenaren zich nog tot ver in de 17de eeuw afbeelden op hun huis. Om inzicht te krijgen in gezichten op gevels zijn meer dan 200 voorbeelden van aansprekende gevels verzameld in Nederland en in enkele streken in West-Europa. Een overzicht van de Nederlandse gevels is achterin opgenomen. Daaruit zijn enige tientallen gebouwen geselecteerd die nader worden uitgewerkt als er gegevens over de opdrachtgever(s) en een meer nauwkeurige datering van het gebouw bekend zijn. Dat leidt tot verrassend nieuwe inzichten, namelijk dat de gezichten op gevels te identificeren zijn en dat een min of meer stereotypische verdeling van de hoofden over de gevels verwacht kan worden.

De rol van opdrachtgevers is cruciaal om de hoofden op gevels te identificeren en hun betrokkenheid te begrijpen. Aan de hand van een tiental concrete voorbeelden is dat wat hoofdstuk 2 te bieden heeft

en als een eerste verkenning beschouwd kan worden. De voorbeelden zijn nodig om een theoretische basis te kunnen gaan formuleren, om voorspellingen te doen over de rol van de afgebeelde personen en suggesties te doen bij incomplete situaties.

De buitenkant van een huis, de gevel, weerspiegelt de binnenkant: de identiteit van de bewoners. Achter een profaan uiterlijk met hoofden schuilt echter een religieuze bedoeling: de afgebeelde, in steen vereeuwigde personen wachten het Laatste Oordeel af. Dit tafereel wordt ook uitgebeeld op geschilderde familieportretten, gezamenlijke grafstenen en op sommige schouwen. Deze parallelle kunstzinnige toepassingen worden in de hoofdstukken 3 en 4 specifiek behandeld. De afgebeelde personen kunnen worden geïdentificeerd door middel van familiewapens of huismerken. Deze interpretatie ligt in het verlengde van mijn publicatie *Met het oog op het Laatste Oordeel. De geboorte van het individu in de westerse kunst* van 2014. Dat onderzoek betrof hoofdzakelijk laatmiddeleeuwse kerkelijke architectuur. In het voorliggende boek gaat het vooral om de profane, particuliere context die tot en met de 17de eeuw wordt doorgetrokken. Het zijn de belangrijke huizen in de stad, waar de gezamenlijke toepassing van portrethoofden en familiewapens vergelijkbaar is met die op kastelen.

De identificatie vraagt om nieuwe beschrijvingen en dateringen van de architectuur en de toegepaste bouwmaterialen. Die benadering brengt met zich mee dat de kunsthistorische analyse van de bouwen decoratiestijlen, evenals de behoefte om die toe te willen schrijven aan bekende beeldhouwers en architecten, hier ondergeschikt is aan de rol en bedoeling van de opdrachtgever(s). Belangrijk hulpmiddel voor de duiding van de hoofden is de kleding, coiffure, de hoofddekzels, plus andere attributen en sieraden. Kostuumhistorica Geeske M. Kruseman verschaftte in vele gevallen de nodige informatie over de datering en de benaming van de kledingstukken. Net als over de kleding van de hoofden of de portretbusten is in contemporaine bronnen hierover nooit iets schriftelijk vastgelegd, hetgeen de bewijsvoering bemoeilijkt. Gaandeweg het onderzoek tekenen zich herhalende patronen af dankzij vergelijking van een groot aantal voorbeelden, ook al zijn die niet altijd compleet.

In de late middeleeuwen zijn de gezichten nog klein en onopvallend. Met de komst van de renaissance in de 16de eeuw, worden ze groter, ogenschijnlijk realistischer, maar ook geïdealiseerd, anoniem ogend, klassiek uitgedost en in medaillons geplaatst. In de 17de eeuw krimpen ze weer, om in de tweede helft van die eeuw uit de nieuwbouw te verdwijnen. Een medaillon biedt meer plaats voor een buste dan een sluitsteen in een venster- of deurboog, waar de hoofden doorgaans op te vinden zijn. Een hoofd op een halfsteens boog is een slag kleiner dan dat op een steens hoge boog. Die dünnere halfsteens bogen en dito sluitstenen komen vooral voor boven 17de-eeuwse noordelijke kloostervensters. Samen met andere decoratieve onderdelen zijn de hoofden te vinden op de grotere huizen in de stad. Die hadden één verdieping of meer, waarbij de inwendige structuur van het pand de positie van de natuurstenen hoofden op de voorgevel mede bepaalde, zoals ook de bedrijfsvoering ten opzichte van het private domein. De plaats van de hoofden hield verband met het interne gebruik.

Het religieuze aspect, de geloofsovertuiging van de opdrachtgevers, is voor deze studie zeker van belang, alsmede de overgang van de eerdere katholieke stroming naar protestant. Het naar buiten, of juist naar binnen treden van met godsdienstig beladen kenmerken is niet overal direct herkenbaar. Sommigen menen aan inkervingen op muurankers te kunnen afleiden of de smid, c.q. eigenaar van het huis protestant of katholiek was.¹ Vader en zoon Jans onderscheiden katholieke en protestantse, in hout uitgevoerde geveltekens in Twente en koppelen daar geografische verspreidingsgebieden aan.² Binnenshuis was een kruisje met palmtakje boven de kamerdeur uitgesproken katholiek, een moraliserende tekst op de gevel doorgaans protestants.

Gewoonten uit de katholieke middeleeuwen in de toepassing van hoofden, werden in de 17de eeuw exclusief door protestanten voortgezet, terwijl in katholieke streken zowel de hoofden van stichters als heiligenbeelden tot ver in de 19de eeuw achterwege bleven op huizen. In sommige West-Nederlandse steden staan relatief grote concentraties 17de-eeuwse gevels met hoofden, bijvoorbeeld in Harlingen, Haarlem, Leiden en Dordrecht. Het zijn dikwijls huizen van protestantse handelaren, doopsgezinden bijvoorbeeld, emi-

2 Portretkoppen en wapenschilden op gevels (I)

Na het veldwerk waarbij circa 260 gevels met hoofden werden geïnventariseerd – zie bijlage achterin – volgt hierna een selectie van een tiental uitgewerkte huizen waarvan meer dan alleen de verschijningsvorm, in ieder geval ook de datering en de opdrachtgevers bekend zijn. Als eerste wordt de situering van het pand met de gevel en de hoofden beschreven: waar zit wat en wat stellen die hoofden voor? Is de gevel incompleet wegens een vernieuwde onderpui, een verdwenen top of een hardhandige restauratie? Incompleetheid leidt tot een gedeeltelijke interpretatie. Gaat het om hoofden van volwassen mannen en vrouwen, kinderen, oudere mensen of engelen? Kunnen er echtparen onderscheiden worden omdat man en vrouw op elkaar gericht zijn? In dat geval is waarschijnlijk sprake van een stichtend echtpaar, een criterium dat deels bepalend is geweest voor de selectie van uitgewerkte huizen.

Dan volgen de namen van stichtende opdrachtgever(s), met het beroep, de maatschappelijke positie, religie en de samenstelling van gezin, voor zover bekend met kinderen en (voor) ouders. Deze historische informatie is van belang voor de identificatie van de hoofden, die per paragraaf aannemelijk wordt gemaakt. Indien het stichtende echtpaar een maatschappelijke of politieke functie had, kunnen symbolen, andere hoofden of beelden van vorsten op de gevel van belang zijn om te benoemen. Die categorie stijgt uit boven het particuliere huis van een burger/ handelaar.

Na lezing van dit hoofdstuk ontstaat een beeld over de verscheidenheid aan afgebeelde gezichten

en komt geleidelijk duidelijkheid over wetmatigheden met betrekking tot de positie van de hoofden op de gevels en de identificatie ervan.

2.1 Rentmeesterswoning, Nieuwegracht 20 Utrecht

Het complexe pand Nieuwegracht 20 staat op een groot perceel en bestaat uit een diep huis met trap-

2.1 Utrecht, Nieuwegracht 20, ca. 1517-'20, thans wit geschilderde complex van Berend Uten Eng en Johanna Overdevecht. Diep huis met trapgevel en ondiepe vleugel met natuurstenen poort

gevel en een ondiepe vleugel met natuurstenen poort aan de gracht (afb. 2.2). Onder de uitstekende poortboog bevinden zich twee verschillende, gaaf bewaarde hoofden die deel uitmaken van de structuur van grijze blokken Naamse hardsteen. Midden op de blokken zijn putjes te zien die het gebruik van de steenschaar bij de montage illustreren. De toegang heeft geprofileerde dagkanten in laatgotische stijl en wordt gedekt door een gedrukte boog die tevens als waterlijst functioneert, waaronder de kopjes zitten. Aansluitend op de boog bevindt zich daarboven een rechthoekig kader met centraal daarbinnen een vierkant reliëf met de voorstelling van Sint-Maarten te paard.

Dankzij bouwhistorisch, dendrochronologisch en archivalisch onderzoek kon het complex nauwkeurig gedateerd worden.¹ Het pand staat op het grondgebied van het voormalige Utrechtse kapittel van Oudmunster. Het hout voor het diepe huis met de trapgevel werd in de zomer van 1517 gekapt, dat van de ondiepe vleugel met de toegangspoort in de winter van 1519 op 1520. Voor de percelen werd jaarlijks erfpacht betaald. De door historicus Martin de Bruijn teruggevonden veranderingen in de pachtsom, duiden op wijzigingen in de aard van de bebouwingen, die qua datering naadloos samen vallen met de maatschappelijke situatie van het stichtende echtpaar.

2.2 Utrecht, Nieuwegracht 20, 1520, Poort van Naamse steen in ondiepe vleugel

2.3 Utrecht, Nieuwegracht 20, 1520, natuurstenen poort, hoofd van Berend Uteneng

2.4 Utrecht, Nieuwegracht 20, 1520, natuurstenen poort, hoofd van Johanna Overdevecht

Opdrachtgever voor de bouw van het pand was bisschoppelijk rentmeester Berend uten Eng (†1529) die getrouwd was met Johanna van Overdevecht (†1549). De bouw van het huis hangt samen met de herbenoeming van Berend als raad en rentmeester onder de nieuwe bisschop Philips van Bourgondië in 1517. De afbeelding van Sint Maarten wijst op de functies van Uten Eng in dienst van de Utrechtse patroonheilige, die symbool is van het bisdom.

De kopjes onder de deurboog kunnen niet anders dan de portretten van het stichtende echtpaar zijn. De man links draagt een bonnet van dik, gevuld breiwerk met inkepingen (afb. 2.3).² Zijn vrouw rechts heeft een gesteven linnen hoofddoek waarvan de plooi in het midden zichtbaar is (afb. 2.4).

Die opstelling der geslachten is hier consequent overeenkomstig en strekt zich uit tot de schilderkunst, het funeraire erfgoed en schouwen, zowel in kerkelijke als profane bouwkunst, zie de hoofdstukken 3 en 4.

De familie van Johanna Overdevecht woonde al langer op deze plek. Hiërarchisch gezien betonen de stichters van het gebouw zich in hun opstelling als drager ondergeschikt aan het ideële symbool van Sint-Maarten.³ Het huis was hun persoonlijke bezit en behoorde niet tot de goederen van het bisdom of het kapittel. De opdrachtgevers van de nieuwbouw voelden zich kennelijk verbonden met de patroonheilige van het bisdom, niet zozeer met de persoon van de landsheer, die kort daarvoor (politiek omstreden) was benoemd.

De aanwezigheid van de putjes wijst op prefabricage van de blokken natuursteen, mogelijk al in de omgeving van de groeve. Cruciaal, maar moeilijk te beantwoorden, is de vraag of de hoofden reeds in de omgeving van Namen zijn aangebracht op de blokken, of bij aankomst in Utrecht? De plaatsing van vergelijkbare hoofden onder venster- of deurbogen komt vaker voor in het verspreidingsgebied van de grijze hard- of kalksteen uit Wallonië.⁴ Zowel in Namen als Huy, in het wingebed van de steen (zie hoofdstuk 6), als in Utrecht, Leiden en Dordrecht komen vergelijkbare hoofden onder bogen voor, die we later bespreken.

2.2 Brouwerij De Handtbooch, Koornmarkt 81 Delft

Het smalle, hoge pand Koornmarkt 81 ligt aan de gracht en heeft een uitkragende, rijk gedecoreerde gevel met gereconstrueerde top en vernieuwde onderpui (afb. 2.5). De voor deze studie relevante onderdelen – wapens en hoofden – bevinden zich boven de muuropeningen op drie niveaus. Op de begane grond zijn alleen de oorspronkelijke bogen nog aanwezig. Gezien de diepere negge bevond de voordeur zich destijds ongeveer in het midden.⁵ Die plek leent zich – standaard – voor een steen met de huis- en bedrijfsnaam. Te midden van renaissance ornamenten zien we hieronder een gotische driepas met staande pijl, zoals ook aanwezig op de smeedij-

2.5 Delft, Koornmarkt 81, De Handtbooch, ca. 1540, gesticht door brouwer Michiel Jansz Camerling en Maritgen Fransdochter

2.27 Zaltbommel, Maarten van Rossumhuis, voorgevel, 1ste verdieping jeugdige persoon in het midden boven kloostervenster

2.28 Jeugdportret van Henri II, erfopvolger van François 1er, geschilderd door Corneille de Lyon, ca. 1536 (Galleria Estense Modena)

ken in een effen hemd met ronde kraag en gesplitste mouw, draagt mogelijk een handschoen, heeft een spitse neus en kort krullend haar. Deze figuur is wel geïnterpreteerd als een 'moor, knecht, wilde of natuurmens'.³⁶

De eerder genoemde erfopvolger van Frans 1, prins Henri II, eerste zoon uit het huwelijk van Frans en Claude zou in aanmerking kunnen komen. Van

hem bleef een treffend jeugdportret met kort geknipt haar bewaard, geschilderd door Corneille de Lyon, thans in de Galleria Estense in Modena (afb. 2.28). De kort geknipte jeugdige persoon bevindt zich recht boven het hoofd dat in eerste instantie als dat van koningin Claude geïnterpreteerd is.³⁷

Op dezelfde hoogte als deze jeugdige persoon, bevindt zich links daarvan een symmetrische, ornamentale reliëfsteen (afb. 2.29). Midden boven is een engelenhoofd met nimbus en vleugels te zien. De engel is duidelijk aan het blazen, op wat Paulus aanziet voor een baluster,³⁸ maar waarschijnlijk een blaaspijp is waarmee gelijktijdig twee gekrulde, trechtersvormige horens bediend worden. Deze dragen aan het begin dolfijnenkopjes en hebben kantige toeters als uiteinde, waaruit rechts een vogel lijkt te komen. Samen met de overal aanwezige engelenhoofdjes op de randen van de vensterreliëfs wijst deze engel³⁹ met dubbele schalmei op een setting in het kader van het Laatste Oordeel.

Vervolgens rijst de vraag of het paar boven het kruisvenster op de verdieping in de voorgevel geïdentificeerd kan worden (afb. 2.15). Behalve de exotische, gepluimde hoed van de man en de helm van de vrouw, hebben zij geen bijzondere of uitgesproken persoonlijke kenmerken. Op dit niveau zou het om geïdealiseerde, antiek gemaakte portretten

2.29 Zaltbommel, Maarten van Rossumhuis, voorgevel, boven linker kloostervenster 1ste verdieping, engel blaast op dubbele schalmei

2.30 Zaltbommel, Maarten van Rossumhuis, mergelstenen bekroning van het kloostervenster in de westgevel op de begane grond

van de ouders van Maarten kunnen gaan, dan wel om het hertogelijk echtpaar Karel en Elisabeth. Ze zullen ongetwijfeld een representatieve plaats toebedeeld hebben gekregen op één van de gevels. Dit reliëf zou een optie kunnen zijn, ware het niet dat Karel doorgaans baardloos op schilderijen, munten en ook op zijn grafombe in de Arnhemse Eusebiuskerk afgebeeld wordt.

Op de voorgevel lijkt dus vooral het Franse koningshuis aan zet, maar in de nissen boven de daar aanwezige ingang ontbreken de reliëfs al geruime tijd. Het zijn bij uitstek de plekken waar de opdrachtgever zich met portrethoofden en wapenschilden liet vereeuwigen. Het is goed denkbaar dat het naar verwachting aanwezige wapenvertoon ten tijde van de Bataafse Republiek bewust verwijderd is.

en haar bij de schouder pakt (afb. 2.48). Deze scene lijkt sterk op een in hout gestoken beeld van een vrouw, eveneens toegeschreven aan Arnt van Tricht, die een stok als handdoekhouder vasthoudt.⁶¹ Op een andere sluitsteen wordt een schedel, symbool van de dood, in de rechterhand gedragen door een man met een muts (afb. 2.49). Een derde sluitsteen toont een lachende moeder die haar gebakende kind met de linkerhand vasthoudt en met de rechter beroert (afb. 2.50). Op haar beurt reikt het kind met de rechterhand naar de haarlok van de moeder, die een ruime mantel en een bonnet met spleten draagt, een Duits type dat anno 1545 verouderd was.⁶² Tenslotte is er een vrouw met platte baret die tevens een knot met haarextensies in een haarnetje bedekt op het achterhoofd (afb. 2.51), ook Duits aandoend. Ze draagt pofmouwtjes en op haar boezem een soort voorschoot. Zij vertegenwoordigt misschien de staat van een aantrekkelijke jonge vrouw, voorafgaande aan het huwelijk.

Inclus de moeder met baby en de schedel lijken de levensfasen, de vreugden, verleidingen en bedreigingen van een mens/vrouw aan zet. De drie geketende satyrs sluiten daar op aan, maar zij verkeren duidelijk in de hoek van de grote gevaren en de hel. Het is lastig om de mannenhoofden boven de satyrs te interpreteren: als serieuze bekroningen, exponenten van wat ze te boven gekomen zijn?

De grotere, verticale ordening op de erker is vergelijkbaar met het interieur van de sacristie in Úbeda die in het volgende hoofdstuk besproken wordt. Daar bevinden zich in de lage zone de verschillende geaardheden van de mens, hun psychische afwijkingen en neigingen, gekoppeld aan het vroege stadium van het mensdom. De fase van de klassieke oudheid wordt in Spanje overwonnen door de komst van Christus, het aantreden van apostelen en de voorspelling van Zijn komst door Sibyllen ten tijde van het Oude Testament. Daarvan is in Arnhem geen sprake, maar anders dan in Zaltbommel is hier in Arnhem wel een moreel bedoelde spiegel aanwezig. De hoger gelegen figuratieve decoraties, de beschaafd ogende hoofden in medaillons plus de beelden op het dak zijn de onderwereld echter wel ontstegen.

Pilasters verdelen de gevels aan de Koningstraat in een raster van traveeën en bouwlagen waarbij midden op de velden van de friezen boven de vensters steeds een medaillon met hoofd is aangebracht, thans alle kopieën.⁶³ Op de lange, vlakke gevel staan er twaalf, op de vier traveeën van de uitgeklapte erker eveneens twaalf omdat de gevel daar hoger doorloopt met een dakopbouw. Er is een onregelmatige afwisseling van mannen- en vrouwenhoofden aanwezig. Anders dan in Zaltbommel, zijn het niet altijd consequent paren die op elkaar

2.52 Arnhem, Duivelshuis, gekroond mannenhoofd (kopie), in fries boven venster rechts in de lange gevel boven de bel-etage

2.53 Arnhem, Duivelshuis, vrouwenhoofd (kopie), in fries boven venster uiterst rechts in de lange gevel boven de bel-etage

2.54 Arnhem, Duivelshuis, vrouwenhoofd (kopie), in het fries boven de linker flankerende zijde van de brede erker boven de bel-etage

2.55 Arnhem, Duivelshuis, brede erker, fries boven bel-etage, in de twee traveeën brede middenzone bevindt zich centraal de voorstelling (kopie) van Maarten van Rossum vanaf zijn middel geflankeerd door twee gehelmde mannenhoofden die in Maartens richting blikken

zijn gericht. Sommige figuren dragen een klassieke helm, soms zijn ze blootshoofden en één draagt een koningskroon, geheel rechts op de vlakke gevel boven de bel-etage (afb. 2.52).

In 1545-'46 diende Maarten reeds onder keizer Karel V, dus dit hoofd zou dat van de keizer kunnen zijn. Rechts daarvan bevindt zich naar hem toegekeerd een jonge vrouw met gemythologiseerde helm (afb. 2.53): Karels echtgenote Isabella van Portugal? (1503-1539) die in het laatstgenoemde jaar stierf in het kraambed bij de geboorte van hun zesde kind.

Analoog aan wat we eerder in Zaltbommel veronderstelden, zouden de hoofden portretten kunnen zijn van personen in een al-dan-niet geïdealiseerde vorm. Het grote aantal maakt het er in Arnhem echter niet makkelijker op; eerder twijfelde men aan mogelijke identificaties.⁶⁴

Afgezien van een hoofd op de gereconstrueerde linker erker, is er boven de bel-etage een niet geheel consequente afwisseling van geslachten aanwezig: man⁶⁵/man/man/vr/koning/vr. Op de grote erker een halve etage hoger: vr/soldaat/soldaat/vr. Het patroon met medaillons wordt daar op de erker onderbroken door een afwijkend beeldje op de centrale pilaster: een mannetje en face met grote snor, afgebeeld vanaf zijn middel.

Restaurateurs hebben de naam 'Maarten van Rossem' in reliëf toegevoegd (afb. 2.55), maar afgezien daarvan, lijkt het beeldje op deze strategische plek een geslaagde kopie te zijn. Het origineel ligt namelijk binnenshuis en is redelijk goed bewaard gebleven.⁶⁶ Maarten heeft een met banden en plooien versierd borststuk plus pofschouders waarbij hij met zijn rechterhand een afhanginge riem vasthoudt. Van Rossum draagt een

2.72 Onbekende Nederlandse schilder, omstreeks 1665, detail van 'Bildnis eines Amsterdamer Paars mit seinen verstorbenen Kindern' (Museum Schloss Gottorf, Schleswig)

De voor de bouw verantwoordelijke en de in leven gebleven huisvrouw wordt hier, boven de winkelpui, op realistische wijze, dat wil zeggen portretmatig afgebeeld. Op verdiepingsniveau lijkt de ziel van Jan zich in de gedaante van een grote engel hemelwaarts te verheffen. Hij is gesitueerd boven het venster van de eerste verdieping, tussen zijn vrouw en de hand van god. In de 17de eeuw was het niet ongebruikelijk om realistische portretten van jong gestorven kinderen op engelen te projecteren (afb. 2.72): 'Men troostte zich met de gedachte dat de ziel van de overledene rechtstreeks naar de hemel ging, dicht bij God verkeerde, daar een beter bestaan had en op de aardse beslommeringen neer kon kijken, wachtend totdat de achtergeblevenen zich bij haar zouden voegen'.⁸²

Dat zou ook voor engel Jan kunnen gelden, die een blijde indruk maakt (afb. 2.70). Hoewel de hemel op voorstellingen door talrijke jeugdige, anonieme engelen bevolkt werd, kan dit het realistische portret van de jong gestorven echtgenoot op de sluitsteen zijn.⁸³

Solitaire vrouwenhoofden op gevels komen niet veel voor. Zeker als ze zich direct boven een deur op de begane grond bevinden, zou men ze – analoog aan de situatie in Leiden – kunnen interpreteren als portretten van opdrachtgevers, mogelijk alleenstaande vrouwen of weduwen. Aan een dergelijke verklaring kan gedacht worden bij het vrouwenhoofd boven de zij-ingang aan de Herenmarkt, hoek Brouwersgracht 62 te Amsterdam (afb. 2.73).⁸⁴ Zonder een bekende context, zijn er solitaire hooggeplaatste vrouwenhoofden onder bekronende pinakels op de voorgevels: Donkere Spaarne 56 Haarlem, Verdrongen oord 65 Alkmaar en Heerengracht 1 Hasselt (afb. 2.74).⁸⁵ In tegenstelling tot de vrouwenhoofden boven de ingangen, kunnen deze hooggeplaatste exemplaren ook portretten van overleden personen voorstellen.

2.73 Amsterdam, Herenmarkt, hoek Brouwersgracht. Vrouwenhoofd boven de zijingang

2.74 Hasselt, Heerengracht 1, vrouwenhoofd onder de bekronende pinakel van de voorgevel

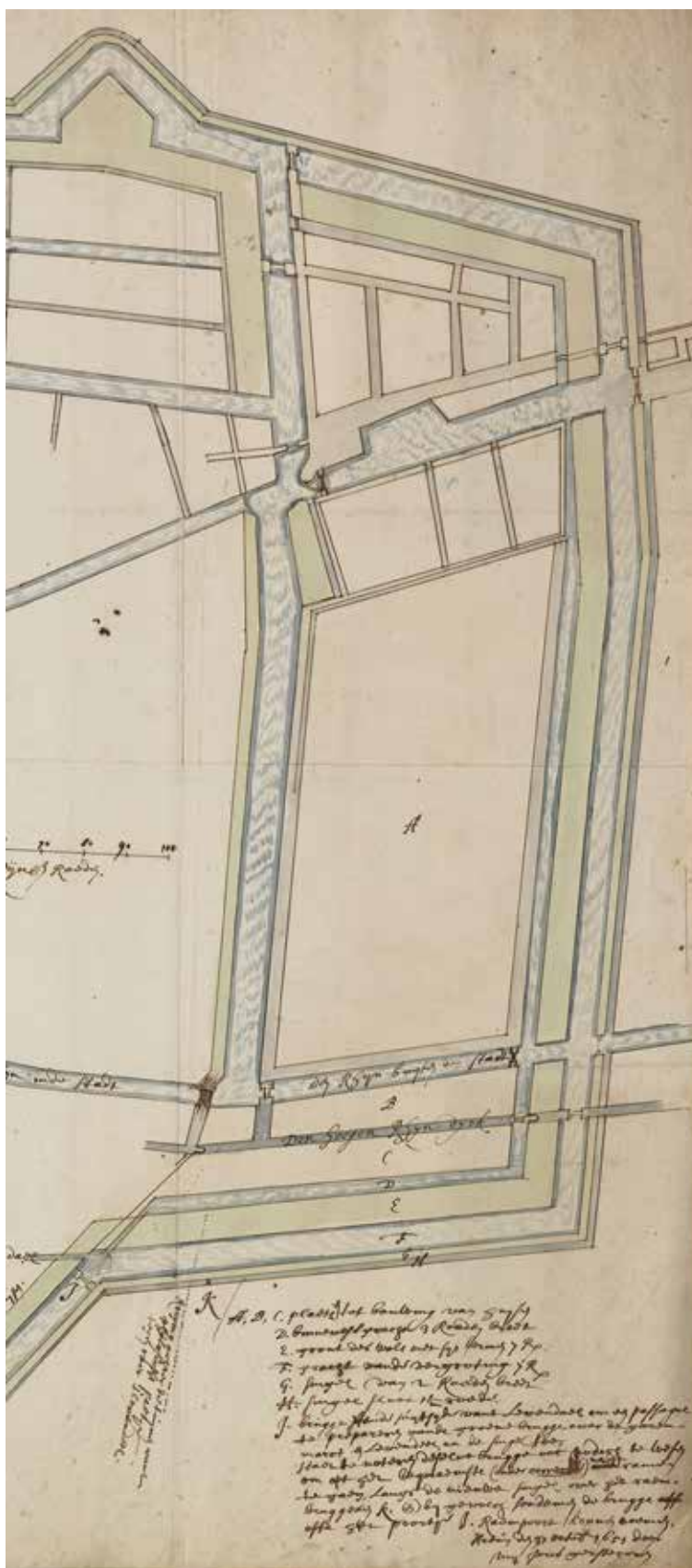
2.9 Herengracht 7 Leiden

Rond 1650 is aan de oostzijde van Leiden een nieuwe stadsuitleg gerealiseerd (afb. 2.75).⁸⁶ De brede Herengracht kwam op de plaats van de voormalige Vestgracht te liggen waarbij tegen 1660 aan de westzijde een reeks nieuwe diepe huizen verscheen, waarvan zeven trapgevels hoofden boven de vensters dragen. Aan deze op het zuidwesten gerichte zijde staan ook pilastergevels, met geveltop of rechte kroonlijst, die kort daarna zijn gebouwd maar niet meer van hoofden zijn voorzien. De tegenoverliggende oostzijde maakt tegenwoordig een minder regelmatige, wat rommelige indruk, alsof de ontwikkeling aan deze kant is blijven steken. De enige trapgevel met hoofden aan deze zijde hoort bij huisnummer 7, aan de zuidzijde van de gracht bij de St. Jansbrug, een pand dat in een gedetailleerde kaart ingetekend is (afb. 2.76).

Voor de hoofden en natuurstenen onderdelen van Herengracht 7 is zandsteen gebruikt, het metselwerk is in staand verband uitgevoerd met drieklezoren op de buitenhoeken en naast de openingen (afb. 2.77). De hoofden bevinden zich midden in de strekken van de twee vensters en de laaddeur op zolderniveau. Net als het venster op de vloering, waren dat zandstenen kruisvensters waarvan de oorspronkelijke gedeelde onderdorpels nog bewaard zijn. Er bevinden zich drie hoofden op de sluitstenen van de strekken: een man links, een vrouw rechts en een kind boven de laaddeur in het midden (afb. 2.78). Ze dragen alle drie een hemd met een drielobbige kraag en hebben opvallende, afhanginge ogen.

Dankzij enkele kaartjes die J. Dou op 21 januari 1661 tekende (afb. 2.76), weten we dat het diepe, vierde huis vanaf de hoek in dat jaar bewoond werd door Jacob van Aerdenstoff. In 1657 zat hij hier al, omdat hij toen een overeenkomst sloot over enkele vensters die het licht (of zicht?) op het erf van de buurman benamen, hetgeen wijst op bouwactiviteiten, aanstaande of in uitvoering.⁸⁷ Jacob van Aerdenstoff was getrouwd met Maria Schrijvers. Ze hadden zeker zes kinderen waarvan de eerste twee in de Hooglandse Kerk gedoopt waren: Annitje op 29 augustus 1660 en Agatha op 1 juni 1662.⁸⁸

Dankzij de genoemde nauwkeurig gedateerde archiefstukken kan omgekeerd wellicht iets over de bouwgeschiedenis van het pand gezegd worden,

2.75 Leiden, detail van de oostelijke stadsuitleg met de nieuwe Herengracht, getekend door Jacob Gerstecoren in 1651 (ELO-LE1001019726 Jacob Gerstecoren 1651)

Colofon

Uitgave

wBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com

Tekst

Dirk J. de Vries

Tekstredactie

Miranda Megens

Vormgeving

Marjo Starink

© 2022 wBOOKS Zwolle / de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Dit boek is mede tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van het Leids Universiteits Fonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

ISBN 978 94 625 8506 5
NUR 648

Vooromslag: Leiden, Nieuwstraat 49, gevelsteen 'Twijfs Hoofd', 1650
Achteromslag: Jan van der Heide, detail van de 2de figuur in zijn Slang-brand-sputen, Amsterdam 1690

- p. 1: Utrecht, Nieuwegracht 20, hoofd van rentmeester Berend Uteneng, 1520
- p. 8: Arnhem, Duivelshuis, gerestaureerde halfhoge afbeelding van Maarten van Rossum op grote erker
- p. 54: Úbeda (Sp.), gehouwen familieportret in de sacristie van de Sacra Capilla, ca. 1541
- p. 72: Amsterdam, Sint Annensteeg 12, vrouwenhoofd rechts boven b.g., ca. 1564
- p. 110: Brugge (B), Hof van Bladelin, Lorenzo de' Medici, links boven ingang binnenplaats, ca. 1470
- p. 146: Namur (B), hoofdje onder boog boven de toegangsdeur van de toren Église St.-Jean
- p. 164: Amsterdam, Keizersgracht 123, het hoofd van de planeetgod Ceres, ca. 1620
- p. 178: Edam, Bult 25, geveltop met huisnaam en hoofd onder de bekronende pinakel, 17de eeuw.

Leids Universiteits Fonds

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap